

ВЛАДИМИР ВАСИЛЕВ В МОИТЕ СПОМЕНИ

ЗДРАВКО ПЕТРОВ

Когато се запознах с него (това стана във фойето на Народния театър), той беше вече в напреднала възраст. Времето го беше лишило от литературното му обкръжение, беше се превърнал в някакъв крал, отдавна изгубил кралството си, дворцовата си позлата, критическия си чертог. Владимир Василев се движеше по една и съща траектория: бавно и старчески неизменно по улица „Васил Коларов“ по посока на ул. „Цар Борис“, където живееше твърде самотно. Той беше изгубил незаменимата си житейска спътница Цвета (всеки ден ходеше на гроба ѝ). Когато съм бил у тях, съм виждал портрета ѝ в работния му кабинет, който се отличаваше със своя артистичен безпорядък, с разпилени книги и ръкописи и със своя пепелник с току-що угасени цигари. Вл. Василев понякога ни питаше дали познаваме покойната му жена и очите му по старчески се насълзяваха.

Квартирата му беше най-вече самотна и самотата му беше най-честа гостенка. Веднъж видях у тях д-р Найденов, племенника на Яворов, но съм чувал, че го посещават и някои от сътрудниците на сп. „Златорог“. Един Н. Фурнаджиев до последния ден на живота си говореше хубаво за Вл. Василев, макар че Фурнаджиев бе, както е известно, по убеждения антифашист и комунист.

Блага Димитрова и Йордан Василев в книгата си „Дни черни и бели“ рисуват с известна меланхолия образа на стария литератор, някогашния крал, който вече е изгубил част от своето войнство, от своя критически престиж, изгубил е своето време:

„По улица „Васил Коларов“, същата „Солунска“, по която е минавал цял живот, пристъпва стар човек. Мека шапка, забравила някогашния си шик, носи върху корделата си точно отпред едно мазно петно. На ъгъла с „Ангел Кънчев“, при градинката на „Такев“, той спира пред будката и посяга към вестник.

Кой от вестниците да вземеш? — Все едно. Сега, когато си пред прага на 80-те, разбираш, че всичко минава. Как се свиваше сърцето ти всяка заран при виковите на вестникопродавците...

А ето сега — утихнаха бурите, можеш спокойно да вземеш „Литературен фронт“, вече все по-рядко те споменават. Ти не съществуваш. И почти съжаляваш, че не си удостоен нито с ругатня, нито с некролог. Цял живот пропиля в безплодни разпри и ядове, но не намери време поне да събереш написаното от тебе в една книга.

Нищо ли няма да оставиш след себе си?“

И аз съм запомнил Владимир Василев, когато беше изгубил критическата си пика. А имаше времена, когато той редовно печаташе в „Изгрев“ и

в „Литературен фронт“. Във вестника на СБП с голямо внимание следяха неговите критически статии даже когато пишеше за романа „Мъжество“ на В. Кетлинская. Да не говорим за неговите статии за Й. Йовков и Кръстьо Сарафов във в. „Изгрев“. Но дългото му непечатане, неиздаването на книги, атмосферата на злоби и омрази го бяха превърнали в мит. Нашето поколение критици,минало през школата на марксизма, въпреки идеологическите различия с него се респектирало от любовта му към литературата, от беззаветното ѝ служене, от познанството му с Яворов, от обстоятелството, че той е дал път в своето списание на много големи български писатели.

Митът Владимир Василев ще се разпадне в тоя момент, когато го видим напечатан в отделна книга (както стана и със Сирак Скитник) и когато тая книга попадне в ръцете на по-младите поколения. Тогава нещата ще се вмести в своята историко-литературна рамка, ще се намери мястото на Вл. Василев в поредицата от български критици, ще се види, че неговият критически метод има силни и слаби страни. Ще стане ясно за какво е воювал толкова години, че в някои сложни години за България той е задълбочил някои от слабостите на „Мисъл“, че и при него има бариера между творчество и граждански живот, че не е оценил по достойнство някои крупни граждански дарования в нашата поезия, че някои е отрекъл, а други не е забелязал. Тогава ще се внесе яснота по тия неща, ще се избегне митологизирането, ще престанат естетическите и критическите спекулации, излишните литературнокритически боеве около делото на „Златорог“, което един ден неминуемо ще получи своята зряла оценка, извън злостата на деня, извън пристрастията на съвременниците, както се изразяват някои. Днес „Златорог“ е наше литературно-художествено наследство, което трябва да се преценява. Само тогава с течение на времето ще престанат да се слагат сантиментални тонове върху неговия образ, който ще получи по-реалните си литературно-исторически контури, строгата си рамка.

В ония години, когато аз го познавах от ресторанта на СБП, на масата му най-често седяха д-р Д. Стоевски, Дора Габе, Блага Димитрова. Той винаги вземаше точно определено място на масата. И, както се изрази в едно писмо до мен, сам се сравняваше с героя на Йордан Йовков „Калмука“. Вл. Василев не обичаше да разправя спомени. Той трудно щеше да напише литературни мемоари, както не написа и Михаил Арнаудов. Василев не беше устроен за спомени, той беше типичен критик, който живее с текущата минута в литературата. Вл. Василев и на тия години обичаше да прелиства списания, да „лови“ млади имена (както някога е правил), преглеждаше най-вече списанията отзад-напред. Него го интересуваше преди всичко рецензентския апарат на списанията, какви млади имена се проявяват в критиката, как пишат, каква е тяхната „микроестетика“. При последната ми среща с него (на тая среща присъствуваша и Стоян Илиев) той похвали критическите портрет на Юлия Кръстева за Блага Димитрова. Той каза: „Личи, че е пипала фина женска ръка.“ Той беше добронамерен към всяка поетическа и критическа проява. Свидетел съм как възторжено поздрави Г. Джагаров за едно негово стихотворение. По стар навик Василев продължаваше да търси „творчески темперамент“ в изкуството, в критиката. С него почти никога не съм говорил по методологически въпроси на критиката, но в края на живота си казваше, че с течение на времето се убеждава, че критиката е повече изкуство, отколкото наука...

За хубаво или за лошо, той беше верен на своите естетически убеждения. Но и лесно отхвърляше естетическите предразсъдъци у себе си, не беше фанатик на собствените си убеждения. Свидетелство за това е критическата му дейност след Девети септември. Като се разгледа тая дейност по-внимателно, не може да не се види демонстрацията на нов критически метод у стария кри-

тик, един подмладен от новото време Владимир Василев, който е вече в състояние да оцени от историческа и социологична гледна точка редица прояви на литературата.

В ония години всяка нова статия на Вл. Василев се посрещаше с интерес. Тя съдържаше действително нещо ново, и то не само като критически трепет, но и в методологическо отношение. Ярка илюстрация на новите възможности на критика (тук възрастта няма никакво значение) беше статията му „С най-пламенните български песни — Ботевите“. Тая статия Вл. Василев беше писал пет месеца, беше я „изпипвал“, „пилил“, както е свойствено за него. Обаче той я беше „пилил“ не по златорожки. Тя не се отличавахе с паркетен гланц, а с едно строго реалистично обяснение на Христо Ботев, обяснение, до което не се домогна един силен критически талант като проф. Боян Пенев в няколкото си статии за творчеството на Христо Ботев. При Боян Пенев има някои абстрактни критически образи. Някои места от критическата статия на Василев будеха направо възторг:

„Ботев е Орловото гнездо на нашата поезия. От нея се откриват такива далечини към миналото — и безкрайно в бъдещето. Защото Ботев не принадлежи на своето време. Той принадлежи на всяко време, в което се ражда един нов свят.“ Или:

„И ако някой някога забрави, че е българин, и идейният му компас заиграе по чужди меридиани, нека се обърне назад, там, дето гори най-ярката, неугасима звезда на българското небе — Ботевата!“

Тоя край на критическата статия „С най-пламенните български песни — Ботевите“, направи в ония години особено силно впечатление. Статията предизвика фурор. Всички завидяхме на тоя седемдесетгодишен критик, който от висотата на своята възраст имаше толкова младо сърце и произнесе такива вдъхновени думи по адрес на вечно младата Ботева лирика, която някога Боян Пенев в момент на критически екстаз нарече „живата вода на нашата поезия“.

Тая статия между другото блестеше и със своя историзъм, нещо, което не беше много свойствено на младия Владимир Василев. (Спомнете си колко безплътна беше неговата статия за Димчо Дебелянов, лишена от историческа „подплата“, през 30-те години). Тогава той беше в плен на импресионизма, малко го интересуваха мемоарните източници: документи, писма, спомени. А сега статията му изобилствуваше от изворова база. Тя свидетелствуваше, че той е усвоил (колкото и това да звучи парадоксално!) марксистическия метод в критиката. В ония години историзмът, новият подход в историята даде плод в романите на Д. Димов и Д. Талев.

Пред мен един естет като Кирил Кръстев е казвал, че повече харесва новите критически прояви на Вл. Василев, отколкото старите. И действително някогашните му статии принадлежат на едно отдалечено от нас време: свързано с деветоюнската България, с фашистката диктатура, с борбите на работническата класа, със създаването на фронта на работническата литература. С литература, която има за свои предтечи гражданските стихове на Хайне и Некрасов, поетиката на Маяковски, огнения патос на Смирненски, зигзагообразния път на един Гео Милев. На тая литература остана чужд Вл. Василев дълги години, тя отпадна от критическия му поглед и това вече съставлява крупния минус на неговата критическа дейност. Всичко това го прави противоречива фигура. От една страна, той не приема марксистическата естетика, но вкусът му на голям критик му подсказва къде се намират естетическите ценности. Той не можа да оцени в младостта си художествения талант на Смирненски, но на стари години намери доблестта да признае своята грешка, да ревизира своите естетически схващания по тоя въпрос. През 1963 г. Вл. Васи-

лев писа: „... .Преди четиридесет години в една по-обща статия аз го оспорих, макар да го отделях от другите му съвременници. Сега виждам: непрекъснато въвличан в литературни разпри, не съм могъл на времето да оценя поетическата стойност на първата му стихосбирка „Да бъде ден!“, нито значението на Смирненски като създател на социалистическия реализъм у нас — явна грешка. Не се стеснявам да кажа това.“

Ето това преди двадесетина години заяви Владимир Василев черно на бяло. Той призна недооценката си на Христо Смирненски и социалистическия реализъм като нов метод в нашата литература. Самият факт вече прави не само чест на критическото му перо (което винаги е било остро и полемично пристрастно), но говори колко много се е наложил социалистическият реализъм в съзнанието на съвременниците, че е изменил свой убедителен исторически път от онова време, когато Вл. Василев написа статията „Между сектантството и демагогията“. Новото направление в литературата, свързано със социалистическите революционни факти в буржоазната действителност, си е пробило вече път, наложило е вече исторически своята поетика и стилистика. Един умен критик като Вл. Василев не може да не държи сметка за фактите. Още повече, че той като критик никога не е бягал от реализма в изкуството. Но неговото класово зрение му пречеше да види в ония години възхода на един такъв пролетарски талант като Христо Смирненски, който вече чертаеше нова линия в нашата поезия, проправяше пътя на социални творци като Асен Разцветников, Н. Фурнаджиев, Ангел Каралийчев, Христо Радевски, Младен Исаев и др. Но Вл. Василев не прояви в ония години идейна и естетическа широта. Той трябваше като Шалда в Чехия да благослови новото естетическо направление. Той научи някои неща пост фактум от историята. Но някои вече нови статии подсказваха, че е способен за идейно и естетическо превъоръжаване, че може да излекува очите си от критическата слепота, проявена в предишните години. В това отношение нему не липсваше доблестта и проникновеността на критическия талант.

* * *

Оценката на сп. „Златорог“ и критическата дейност на неговия главен редактор е една отговорна критическа задача. За съжаление тая задача до ден днешен не е изпълнена като цяло от нашата литературна критика.

Днес имаме възможността да разгледаме в зряла, критическа светлина литературното дело на Владимир Василев, което никак не е малко. За Вл. Василев ще съдим не по неговите статии, а по това, което направи в „Златорог“.

Не се наемам тук да правя цялостна преценка на идеологическата, и естетическата линия на сп. „Златорог“, която обхваща двадесет и три годишнини. Говорейки за сп. „Мисъл“ ние не можем да го отъждествим с главния му редактор — д-р Кр. Кръстев, но при Владимир Василев имаме едно сливане на естетическата платформа на списанието с личността на главния редактор. През тия двадесет и три години, съдбоносни за българското общество и литературата му, неизменно на капитанския мост на това най-солидно издание на българската буржоазия е стоял Вл. Василев. Един човек, който нямаше никакви научни титли, нямаше достъп в университетските аули, но имаше почти безпогрешен литературен вкус, деликатната направа да открива кое е изкуство и кое не е изкуство. Но той като всеки голям естет си има и прегрешенията. По думите на Никола Фурнаджиев той е обичал да кокетира с литературната младеж, но, общо взето, е бил много строг критик, дори безпошаден. От самия Вл. Василев съм чувал, че някакъв отчаян графоман, който не е могъл да си извоюва местенце на страниците на реномираното списание, даже е предложил

да си плати сантиметър по сантиметър за евентуалното напечатване на стихотворението му. Владимир Василев не се е съгласил. В това отношение е бил безпоशाден, не е правел естетически компромиси. При никакви обстоятелства той няма да напечатва стихове и на литературни дворцови дами. Един Д. Б. Митов в „Литературен глас“ печата творби на Тодор Павлов и на Камен Бранник (Д-р П. Костов), на комунисти и анархисти, на дворцови съветници. Но Вл. Василев няма да направи компромис в това отношение. Макар че на страниците на списанието се промъкват силуетите и на по-едри реакционери в литературата като Й. Бадев, който последователно воюваше срещу марксистическата естетика, срещу хората на левия литературен фронт в продължение на десетилетия. При Вл. Василев наред с високите естетически качества на критическия му дух има някакъв консерватизъм, страх от революционно жило в литературата, борческата поезия той свързва с отблъскващата идейна плакатност. А не забелязва, че някои майстори на четката в пролетарския лагер бърже се освобождават от външните атрибути на декларативната поезия и намират свой самобитен път. Не му е простено да не забележи развитието на един Христо Радевски, на Младен Исаев, на Георги Караславов, които през втората половина на 30-те години узряват като художници. А той би трябвало да ги привлече, ако у него нямаше вродена боязън от революционната линия в литературата. Той сякаш се страхува от гражданите-поети, тия, които открито воюват в художественото творчество за своите комунистически идеи, които не се срамуват да се смятат глашатая на комунистическата правда. За съжаление Вл. Василев не подаде ръка на левите сили в литературата, а със страст, заслужаваща по друга участ, твърде много воюва с Тодор Павлов в своята шумна полемика „Бараж от литературни формули“. Вярно е, че Василев през 20-те години подаде ръка на бившите сътрудници на сп. „Нов път“ в един момент, когато у тях беше настъпил естетически и граждански смут. Атмосферата около сп. „Златорог“ не бе най-подходящата за тия съкрушени донкихотовци, които възпяха някога така вдъхновено кървавите пламъци на Септемврийското въстание. Н. Фурнаджиев най-добре изрази в стихотворението си „Поет“ как се чувства сред господата. . .

Има нещо душно сред новото обкръжение на Фурнаджиев, той не е поет, роден чиновнически да служи под сивото небе на царство България, а да възпява черни кобили и кървави сватби. И Ас. Разцветников стана твърде хрисим на страниците на сп. „Златорог“, ловко подмамен от сирените на естетическия формализъм, ако искаме да си послужим с тоя термин на Тодор Павлов. И Ангел Каралийчев не е вече това, което беше някога, когато ни омагьоса с импресиите си от „Ръж“. Макар че тук написа забележителни разкази от рода на „Орли“, един разказ, преливащ от еротика и жизненост.

Сп. „Златорог“ като всяка затворена естетическа формация има своите сили и слаби страни. От една страна, то не печаташе някои нахални графомани, а, от друга страна, твърде високи стени издигна за някои безсъмнени литературни таланти, които зреят в редиците на пролетарската литература. Вярно е, че тук печатат младите Богомил Райнов и Александър Геров, но същевременно на страниците на същото литературно издание социално агонизира в поезията Александър Вутимски, който започва със социални нотки в поезията си, за да се затвори в „Сатурновия пръстен“ на едно сложно, противоречиво развитие. В списанието печаташе и Славчо Красински. Неговите звучни есениновски интонации дават живот на сп. „Златорог“, но остава като скъп спомен бунтарството на стихосбирката „Вистрел“, сътворена под знака на една вечно красива комсомолска муза. Владимир Василев дава приют на много млади дарования, но сякаш е неспособен да ги ръководи или по точно те изпадат в кърсокак. . .

Колкото да не е по вкуса ни като цяло сп. „Златорог“ и неговата естетическа линия, не може да отречем, че на страниците на това издание блестят е авторски текстове едни от най-големите български писатели. Това е един неопровержим факт, който беше отбелязан даже от Тодор Павлов в известната му статия преди Девети септември „Позицията на Златорог“, и то в момент на полемична нагорещеност. Всичко това не ни дава право с бърз замах на перото да отречем този крупен художествен и издателски факт. Сп. „Златорог“ живее в съзнанието на тия, които са го прелиствали (както живеят „Мисъл“, „Хиперион“), които са чели в него стихове и разкази на Й. Йовков и Г. П. Стаматов, Багряна и Асен Разцветников. Тук се появяват младите Емилиян Станев и Стоян Ц. Даскалов. . .

Почти цялата нова литература минава през колоните на това вешо редактирано от Владимир Василев литературно издание. В него той прояви вкус и редакторска вещина, способности да събира таланти от „ляво“ и от „дясно“. Бившите сътрудници на сп. „Нов път“ преливат още през 20-те години млада, свежа кръв на списанието. Но трябва да се прави разлика от сп. „Златорог“ през 20-те и 30-те години. През 20-те години на страниците на списанието се появяват няколко ярки критически статии, излезли от перото на Боян Пенев. Подобни статии вече не се появяват през 30-те и 40-те години. Остава само Вл. Василев, който опитно владее рапирата на литературната полемика и изкуството на филигранната критическа дейност. Но Василев като цяло няма подготовката на Боян Пенев, неговия голям литературно-исторически кръгозор, филологизма му, критическия му дух.

Боян Пенев владее и чужди литератури, има големи ламтежи на духа. Той е в състояние да напише монографично изследване за Лудвиг Ван Бетовен, а кой критик сега може да си позволи подобна духовна дързост?

Върху плещите на Вл. Василев пада тежката задача да продължи при новите условия линията, която идва от Пенчо Славейков, д-р Кр. Кръстев и Боян Пенев в нашата критика. Тая линия, както е известно, си има силни и слаби страни. Досега ние нямаме оригинален критик като Пенчо Славейков, чиято есенциална стихия ни приобщи към големите имена на европейската литература. Той ни завеща образци на българска есеистика. Образите на Гьоте и Хайне, Уланд и Ленау живеят в нашето съзнание благодарение на неговите интерпретации. Славейков даде нов тласък на възрожденския дух на българската литература, на героичния ѝ патос. Той възкреси в своите словесни творения блясъка на българския национален бит, мистерията на българската народна балада. Макар че естетически отрече линията на Вазов, той в действителност е един европеизиран Вазов. И това П. Славейков върши, без да го съзнава. Като естет-критик той писа срещу вазовската линия, а като поет отчасти следва традицията, на която първожрец е народният ни поет.

П. Славейков написа хубави лирични стихове, много балади, но някои от тях се отличават със студено ваятелство (нещо, което забеляза още Гео Милев навремето), мраморно вдъхновение. Но в най-добрите му творби диша българският живот, блестят вечните български национални краски. Уводът на „Кървава песен“ е повече от дивен. А да не говорим за неговите балади и поеми, които са хрестоматийно богатство. Но същевременно у Пенчо Славейков се забелязва една линия на затваряне на художника в „кула от слонова кост“, макар че иначе не приема символизма (по своему символизма отрече и Иван Вазов), при него започва да взема връх едно схващане за поставяне на твореца над масата. Тук-там започват да се проявяват ницшеански нотки. Но като цяло при него има повече ницшеанска поза. Като критик той заклемява „овчарските дивотии“ на Захари Стоянов, не вижда в перспектива стойностите, прави твърде формален естетически анализ на най-голямата българска балада

„Хаджи Димитър“. Голямата сянка на Пенчо Славейков пада над естетиката на сп. „Мисъл“ и на кръга около това издание. В това отношение не прави изключение и д-р Кръстев, който в действителност е принуден да свири „втора цигулка“ в сравнение с Пенчо Славейков, който се отличава със своя агресивен дух. Може да се каже, че в известен смисъл д-р Кръстев и Боян Пенев следват естетическите завети на Пенчо Славейков, неговия критически катехизис. Неговата властна фигура налага поклонници и адепти.

Владимир Василев започва като защитник на Вазовия реализъм, утвърждава в млади години голямото име на Вазов, но няма как да избяга от импониращата фигура на Пенчо Славейков, която по своя своеобразен мащаб не е повторена в нашата култура. Такъв писател като него е роден за духовен вожд.

Създавайки в началото на 20-те години сп. „Златорог“, като цяло Вл. Василев не може да избяга от призрака на сп. „Мисъл“, макар че то като издание е твърде еkleктично (също така и сп. „Златорог“ е еkleктично в сравнение със списанието, редактирано от д-р Кръстев). Вл. Василев е по-малко безкомпромисен, в своя критически букет той иска да има повече и разнообразни литературни цветя. Той няма да нахока Елин Пелин (макар че нашият класик не се появява нито веднъж на страниците на списанието), а ще се стреми да приобщава млади хора. В това отношение той е една литературна Цирцея. Когато човек види Владимир Василев на снимка (или особено ако го познава в живота), никога не може да предполага, че зад тая добродушна, даже благодушна фигура се крие естетически диктатор. (По думите на сътрудници на сп. „Златорог“ в редица случаи той е обичал да се налага, макар че своето естетическо мнение е умеед да обвива в една учтива форма.) Вл. Василев няма собствени критически идеи в сравнение с Пенчо Славейков и д-р Кр. Кръстев, но той е много естетически гъвкав, умее да работи с имена като Багряна и Вутимски. Когато види в левия лагер талантиливи хора, той е готов да ги прокара по моста, който води към „Златорог“ и официалното признание.

Не едно име се е поддало на това изкушение. В това отношение ние нямаме подобен художествен меценат, човек, който е не само тънък естет и полемист, но и отличен организатор и литературен политик. Тая негова черта е изтъкната навремето даже и от Тодор Павлов, който като цяло оспори естетическата линия на сп. „Златорог“, воюваше срещу неговия редактор до края на живота си.

Вл. Василев не е човек на естетиката, на философската мисъл. В своето списание случайно печата статии по философия, да не говорим за статии по философия на историята (в това отношение сп. „Златорог“ има мизерно съдържание в сравнение със сп. „Философски преглед“), по гносеология. На страниците на „Златорог“ не избухват спорове по идеологически въпроси. Всичко това предава известна стерилност в проблематиката на сп. „Златорог“. Фонът на 20-те и 30-те години у нас и Европа е много бурен, за да бъде вменен в рамките на едно естетизирано издание, където се подвизават само хората от „острова на блажените“. Проф. Д. Михалчев събира в своето списание „Философски преглед“ хора от най-различни бои и идейни сортове. На страниците му може да срещнеш парламентаристи и антипарламентаристи. Михалчев печата студии на религиозни мислители и на атеисти, на убедени антифашисти и демократи, на свободни есенстични духове. Тук могат да се забележат имената на авторитетни професори като П. Бицили, който е сътрудник и на европейски издания. Въобще картината на сп. „Философски преглед“ е по-пъстра в сравнение със сп. „Златорог“. Сп. „Златорог“ е по-дестилирано, не е идейна лаборатория, в известен смисъл стои настрана от някои идейни веяния на времето. А следвоенните години не са някаква „Блажена Аркадия“ в областта на идеологията. Тогава Европа и България са опитно поле на авторитарни идеи, на

шата нация се разпада решително на две непримирими половини (събитията от 1923 и 1925 г.), демокрацията агонизира в Италия и Германия, появява се зловещата свастика. И литературата не може да бъде неутрална. Тя не може да се обгради от живота, както иска да направи това Владимир Василев. Той иска да стои „над битките“, над пожарищата на приближаващата Втора световна война. Литературата трябва да бъде разглеждана отсега нататък само в аспектите на антивоенната борба, борбата срещу надигания се фашизъм, защитата на СССР. Колкото да се стараят някои, не могат да избягат от този триъгълник. Всяко бягство ще бъде за сметка на бягството от „отговорните задачи на века“, както някога се изразяваше Георги Бакалов. Максим Горки обичаше да казва, „че по време на война естетизмът граничи с цинизъм“. Ремарк заклеими Първата световна война в своите романи, Андре Малро е делегат на Първия конгрес на съветските писатели и се бие в защита на републиканското въздушно пространство в Испания, Ромен Ролан и Анри Барбюс развиват трескава антифашистка дейност. Това са писателите на епохата. Те имат преди всичко гражданско поведение.

Всичко това дава отражение и в малка България, в нашата литература, където се борят най-различни тенденции. Безспорно сп. „Златорог“ е една задача, едно защитно място от „черните ветрове на историята“. В същото време се намират и доблестни хора, които воюват срещу човеконенавистническите теории на фашизма, но те нямат приют и загиват с открити гърди. У нас бе екзекутиран прекрасният поет Никола Вапцаров, един от героите на антифашистката съпротива. По това време беше унищожен цветът на европейската цивилизация: Ф. Г. Лорка, Габриел Пери, Т. Бой-Желенски, Юлиус Фучик, Радноти и др.

Голяма и отговорна задача е да се прецени състоянието на литературната критика в периода между двете войни. В началото на своето съществуване сп. „Златорог“ е открито за страданията на народа по време на Първата световна война, но по-късно става глухо за обществените борби. Напразно върху неговите луксозни страници ще търсим някакъв знак, който говори, че през 1923 г. са „клани българи, както турчин не ги е клал“, че през 1925 г. е „безследно изчезнал“ неповторимият Гео Милев. Списанието остава глухо за редица крупни събития на българския обществен и идеен живот и това е минус за него. Безспорно на страниците му се появяват имена, с които ние се гордеем днес, които представляват наша национална гордост. Няма съмнение, че сп. „Златорог“ е едно елитарно издание. Н. Фурнаджиев обичаше да казва, че „Златорог“ е единственото елитарно издание у нас. Но в тая елитарност има нещо жестоко при конкретните исторически обстоятелства. Когато са заплашени демокрацията и хуманизмът, честният дух няма право на естетическо мълчание.

Ала не само левите, но и фашистките идеи не проникнаха в „Златорог“. В това отношение списанието е твърде аполитично, социално и граждански незаангажирано. Гласът на д-р Янко Янев е един самотен глас. Когато той словослови Хитлер, Н. Фурнаджиев прави декларация в друго издание по този въпрос.

* * *

Владимир Василев е едно твърде самотно явление в историята на българската критика. В какъв смисъл е самотно? Обикновено нашите критици имат система от критически възгледи. Д-р Кръстев е преподавател по философия, пише естетически и критически студии. Както е известно, неговите критически и естетически възгледи са формирани под влиянието на немската естетическа мисъл от втората половина на XIX в. Както и други българи, той учи в Лайп-

циг (тая „съвременна Атина“, както я наричат някои). В това учебно заведение са се учили много българи (на тая тема даже има специално изследване „Лайпциг и българите“ от В. Йорданов), получили са високо образование, там са чели лекции световноизвестни имена в областта на философията и славистиката. Оттам идва д-р Кръстев, пропит с нормативизма на немската естетическа мисъл. По-късно той изживя на наша почва трагедията на естетическото доктринерство. Александър Балабанов написа специална статия „Трагедията на един догматик“. Но като цяло делото на д-р Кръстев на страниците на сп. „Мисъл“ е крупо, той се числи към знаменитата четворка, която проправи път в нашата литература. Независимо какви са били естетическите възгледи на д-р Кръстев, той се отличава с голяма философска екипировка.

Симеон Радев, който е негов върл противник в областта на критиката, в края на живота си призна неговите заслуги. Направи си лека самокритика за своята студия „Д-р Кръстев като литературен критик“, която принадлежи на неговата критическа младост. С. Радев минава за един от корифеите на импресионистичната критика. Той недолюбваше естетическите теории и философията поради тая причина и все пак в неговите статии можеш да намериш общи разсъждения за природата на изкуството и критиката. Владимир Василев в това отношение е още повече атеоретичен, отколкото С. Радев. Вл. Василев се глумеше над една теоретическа книга, която написа наш известен естет, в която го обвиняваше в кантианство. По неговите думи той не е чел нито ред от Кант. Който е бил близък на Вл. Василев, не може да не забележи, че библиотеката му беше твърде бедна (той държеше книгите само на няколко български класици и съвременни писатели, сътрудници на сп. „Златорог“), че му липсваше европеизъм, вкус към естетическите теории. Известна е неговата привычка да си раздава книгите. Той даже смяташе, че четенето на книги пречи за развитието на младия критик, те го натоварвали с излишен теоретичен баласт, който убивал естествените естетически заложби, съдействували да закърнеят естетическите му сетива и най-вече оня непосредствен усет за изкуството, който той много ценеше. Явно, че за него това беше едно драгоценно качество. За него нямаше художествена критика без усет и критическа интуиция. Понякога с укор казваше на младите хора: „Много четете!“ Обаче към края на своя живот, по думите на С. Султанов, той много е съжалявал, че не се е занимавал с биографиите на писателите, с документалните и мемоарни източници. И действително, ако обгърнете дейността на тоя критик, ще видите, че той няма отношение към старата българска книжнина, възрожденската ни литература, която крие такива съкровища и може да осмисли цял критически живот. В това отношение той е твърде ограничен. Страстта му да бъде „чист“ критик го лишава от редица източници на мислене. Някакси Вл. Василев цял живот бягаше от критическите идеи и служеше главно на естетическите си вкуси. Руският критик-импресионист и портретист Ю. Айхенвалд има същото критическо устройство (между другото той е един от учителите на Вл. Василев и Боян Пенев). Айхенвалд отрича заниманията с литературна история (и Вл. Василев не обичаше да се рови в литературната история), отрича я като наука. Според Айхенвалд не може да има и естетика. За него всеки отделен писател има своята естетика. Той не признаваше закономерностите в изкуството, защото творческата личност е непознаторима, изключваща всякакви закономерности, повтаряемост. Айхенвалд е много силен, когато се вживее като критик в един автор, но го разглежда като затворена кутия, херметизирва я, не може да обясни социалните му връзки с действителността. Айхенвалд е добър портретист, безспорно владее изкуството на естетическото вживяване (макар че е твърде субективен като критик импресионист и стига до неверни обобщения, както е случаят с оценките му за творчеството на Ив. С. Тургенев и М. Горки,

а писа много неверни неща и за В. Г. Белински), но е беден на философски и естетически идеи. В известен смисъл и Вл. Василев е в плен на подобен критически метод, който клони към чистия импресионизъм, към едно субективно изкуство в сферата на критическата дейност, което е често пъти в разрез с историческата правда, с обективните закони на изкуството.

Вл. Василев употребява като автора на „Силуети“ остри слова, злъчни критически бележки, ярки характеристики. Никой не може да забрави това „Пати“ и „Паташон“ (Крачуи и Малчо), адресирано към двама български поети, и особено някои места от памфлета му „Бараж от литературни формули“. Самите названия са вече опасни, те съдържат нещо от „тъмнозелените думи“, които употребяваше Артур Шопенхауер.

Вл. Василев имаше благовидна, добродушна физиономия, но като вземеше перото, се преобразяваше. И най-вече в момент на полемични страсти (неговата критическа биография е изпълнена с множество полемични страсти), той става много настъпателен, остроумен и словесно изобретателен. Тогава той се държи като литературен „папа“ (неслучайно по едно време са го наричали „папата“). По тоя въпрос Христо Радевски пише в своя очерк „Владимир Василев („Личности“. С., 1981, с. 39): „Но за него ходеше мълга — особено разпространявана от сътрудниците му и от приближените до редактираното от него списание „Златорог“ като за някакъв литературен корифей, чиито съждения не подлежат на съмнение. Така се и говореше: „Владимир Василев харесва това и това. Владо Василев не харесва това и това. Владо Василев каза това и това...“

Веднъж един негов близък сътрудник се изрази: „Владо се е затворил и пише статия — ще видим кой сега ще изпищи.“

Явно, че в тия години Владимир Василев е бил обграден с атмосферата на естетическа легенда. Той е стоял на пиедестал, гордо изправен на своя критически Парнас, макар че срещу него са падали гръмове от най-различни места, от най-различни идейни посоки. Тодор Павлов го обвинява в „естетически формализъм“, д-р К. Гълъбов написа даже брошурата „Пакостната дейност на един критик“, където разглежда литературната генеалогия на Вл. Василев още от епохата на „Българска сбирка“, „Мисъл“, „Демократически преглед“. Василев като критик беше оспорван от „Развигор“, „Хиперион“, „Нов път“, „Пламък“, „Стрелец“, „РЛФ“, „Литературен глас“ и пр. Пред мен Д. Б. Митов е изказвал много резки становища за главния редактор на сп. „Златорог“, а пред Т. Павлов не смееш да повдигна тая тема. Едва ли някога у нас критик е изпадал в такова незавидно положение. Владимир Василев беше оспорван отвсякъде, образът му беше рисуван с оцет. Той е обвиняван за ретроградност. С големи усилия на полемичното си перо Вл. Василев се бранеше. Той трябваше да устоява литературното пространство, заключено в малкото страници на сп. „Златорог“. В такива моменти той напомня някои литературни тирани от миналото. Златното му перо се изпълва с някакъв полемичен яд. Критиката познава подобни властни духове (Боало, Волтер, д-р Джонсън), хора, които по един тираничен начин разпростират литературното си мнение. Вл. Василев в това отношение беше роден за първожрец на критиката. Безспорно до последните дни на живота си беше надарен със силен дух, критична воля. Той нямаше зад себе си книга (само една брошура срещу Т. Павлов и още една под названието „Паралели“ от периода на своите първи стъпки в критиката), но зад себе си имаше делото на сп. „Златорог“.

Христо Радевски в посочения вече очерк пише: „Едва ли има друг редактор в българската литература — освен Гео Милев с неговия „Пламък“, — който да е така неотделим от списанието си. Владимир Василев — както вече се каза — отделни книги издадени няма. Неговата книга е „Златорог“. И крайно

време е вече нашата критика да направи сериозна оценка на това списание. Не е нито полезно, нито убедително традиционното твърдение, че е било трибуна само на буржоазните естети. Трябва най-после от тоя куп овършано снопе да се отвее плявата и да се види колко е чистото зърно.“

Но това безспорно е една сложна задача. Защото една е идейно-критическата линия на списанието, друга е художествената практика. А и самият Владимир Василев има различни етапи на критическата си дейност. Той в младостта си още защищава реализма в изкуството, брани делото на Иван Вазов. На страниците на сп. „Златорог“ утвърждава голямото реалистично майсторство на Йордан Йовков. Бори се срещу някои „изми“ в изкуството. Утвърждава Светослав Минков, след като той се отърси от навите на диаволизма и потърси реалистична почва под краката си. Владимир Василев свърза името си с голямата наша поетеса Елисавета Багряна. Той даде нова естетическа насока на някои поети. Въпреки известен отход от страна на бившите сътрудници на сп. „Нов път“ те намериха убежище на страниците на сп. „Златорог“ в един период на термидорианска политическа реакция у нас. Разбира се, те скъсаха с някои настроения от периода на „Жертвени клади“, „Пролетен вятър“ и „Ръж“, но септемврийската тематика беше вече изчерпана за тях, те бяха изгорели с нея, бяха се изпепелили. Едва ли на тая тема можеха вече да напишат нещо ново. Защото голямото вдъхновение вече бе си отишло. И все пак Н. Фурнаджиев в тоя период написа „Дъга“, където недвусмислено демонстрира своето идейно кредо. Много по-сложен и заплетен е случаят с „Двойник“ на Асен Разцветников. Но през 30-те години той издаде, общо взето, ведрата си книга „Планински вечери“, която го утвърди като един от майсторите на българското художествено слово.

Безспорно сп. „Златорог“ е един литературен факт, който трябва да се прецени обективно от историците на българската литература между двете войни. Акад. П. Зарев пише в „Панорама на българската литература“, т. III, с. 94—95:

„Заслужава да се отбележи, че най-авторитетното и най-взискателното естетично списание „Златорог“ не налагаше на своите сътрудници никакво изискване за пряко обслужване на режима. То бе редактирано с особена „политическа вешина“. И при все че следваше една определена индивидуалистична естетическа насока, не се отказваше от усилията да обединява творци от различни, разбира се, нереволуционни направления. Допущаше на страниците си и по-старите — Стаматов, Йовков, Райчев, и по-младите — Разцветников, Фурнаджиев, Каралийчев, Багряна. Събираше в общ поток съвременните модерни идеи (преводи от западни теоретици на изкуството) с традициите, които поддържаше. (В „Златорог“ излязоха непечатани преди статии на Пенчо Славейков, на Яворов.)

Списанието бе и за „новото“, което идваше от Запад, и за „родното“ в различните му аполитични, художествени изяви. В редакцията влизаха Владимир Василев, който е школувал в сп. „Мисъл“ и уважаваше и не приемаше д-р Кръстев (за разлика от Кръстев той оценяваше положително автори като Вазов и Елин Пелин); Николай Лилиев, който диреше още образците на модерната западна лирика, изстрадващ все пак тъжната си среща със земята ни — поемата „Родина“ (Златорог, 1925); Сирак Скитник, проскитал на страниците на австрийските и немските списания и художествени школи и запазил все пак пиетет и към тайната, и към „мистиката“ на „родното“. Тези представители на нашата интелигенция осигуряваха сложната реалистично-модернистична линия на списанието, което нееднакратно се обогатяваше от тяхното присъствие. Сам Владимир Василев бе своеобразна амалгама от различни литературно-критически качества. Основното у него бе импресионизмът на естетически-

те впечатления на литературната творба главно в нейните емоционално-художествени аспекти. Това възприемане не бе от мирогледно-познавателен характер, но не изключваше категорично и мирогледно, и познавателно начало."

Като всеки импресионист в критиката Вл. Василев много свежо, сетивно възприемаше изкуството. Той тънко чувствуваше артистичните превъплъщения на сцената. Написа хубави портрети за наши режисьори и артисти. Той беше дългогодишен директор на Народния театър и чувствуваше тънко магията на театралната реч, значението на всеки артистичен жест, относителната тежест на всяка реплика на сцената. Той написа също така много сполучливи портрети (Д. Бояджиев, Емануил Попдимитров и др.). Също така и ярки обзорни статии, които имат мозаичен характер, но дават панорамата на едно литературно развитие. Василев има много точни попадения за наши писатели-реалисти. Списанието му е изпъстрено с немалко полемични бележки. Но те са рожби на злободневие и не заслужават траен интерес нито от страна на съвременника, нито от страна на литературния историк. Преди всичко за нас е важен реалистичният патос на списанието. Но същевременно трябва да отбележим, че в него избилствуват предразсъдъците на буржоазната естетика, появява се и патосът на индивидуалистичната естетика.

Не може да се отрече фактът, че Владимир Василев с голяма любов е издавал сп. „Златорог“. Брюсов има едно есе за П. Бартенев — издател на епохалното книжовно дело, наречено „Руски архив“. П. Бартенев в условията на стара Русия е издавал нещо като сборниците на проф. Иван Шишманов с народни умотворения на наша почва. П. Бартенев в продължение на много години е бил редактор и коректор на своето издание. И нашият Вл. Василев е бил редактор и е коригирал изданието си. И всичко това е правел с голяма любов. Друг е въпросът, че това издание се противопостави на някои тенденции на нашата литература през 20-те и 30-те години, които бяха свързани със социалистическия реализъм, с едно революционно изобразяване на действителността.

Вл. Василев беше талантлив пълководец на официална литературна България. Той преведе по моста на „Златорог“ много писатели, някои от тях даже ярки леви писатели, по пътя към официалното признание. Жалко, че със своето талантливо и темпераментно перо не се числеше към пролетарския стан (за съжаление той дълго и неразумно воюва с него, води пунически войни срещу марксистката естетика и критика в лицето на Тодор Павлов и накрая доблестно предаде оръжието си на победилия исторически противник).

Владимир Василев бе честен литератор и не можеше да не си признае грешките от идейно и методологическо естество. След Девети септември той не написа самокритични сензационни статии, не плю на портрета си, а честно работи за новата литература. Той не остана настрана от идейните веяния на епохата, от изискванията на реалистичната критика. Нов критически подход се чувствуваше в разбора му на романите на Гьончо Белев. Там е засилен социологичният и историческият разрез на епохата, която рисува писателят. Той утвърди някои произведения на съветската литература. Готвеше се да пише статия за лириката на Иван Радоев. На преклонна възраст написа вдъхновена статия за Христо Ботев, на която завидяха младите. В къщи на масата му стояха недовършени ръкописи. Той работеше над книги за Вазов и Пенчо Славейков. . .

Една от централните теми на неговия критически живот беше Яворов. Както е известно, той на няколко пъти писа за неговата поезия. През 30-те години написа една статия, която често се препечатваше в изданието на Яворовите съчинения от „Хемус“. Но тя е по-безпътна в сравнение с тая, която той написа в края на живота си. И в тая статия той показва нов подход в критиката, показва на какво е способен старият майстор. Василев не обичаше в разговори да пръска спомени и преценки за Яворов, но написа много зряла по критическо

виждане статия в сп. „Септември“ през 60-те години. След това се появи него-вият „Сливенски Парнас“ в два броя на в. „Литературни новини“.

Но тук не мога да отмина едно паметно събитие в живота на СБП. През едно горещо лято той изнесе доклад за композицията на стиха. От личната си библиотека му дадох един трактат на Гумилъв (печатан в сп. „Аполон“) за живота на стиха, някои книги на съветския учен Л. Тимофеев. Много ми беше интересно какво ще произлезе от тия „скучни“ занимания на Владимир Васи-лев над стиха. Той беше критик на творческите инвенции и критическите им-провизации, а темата на доклада му беше твърде технологична. Но в най-го-рещ ден всички го слушахме със затаен интерес. Бившият редактор на „Зла-торог“, абдикираният крал на литературната критика, се оживи. От лицето му течеше вир-вода, често се бършеше, той беше облечен в сако от шантунг . . .

Няма да забравя и последните дни на живота му. Посетихме го в болница-та няколко приятели. Той беше в безпомощно състояние. Разправиха ни една кошмарна история с венчалния му пръстен. В нея имаше нещо диaboлично. И Цветан Стоянов, и Кръстьо Куюмджиев, и Тончо Жечев, и Лазар Цветков бя-ха потресени от тая история, която е достойна за разказ. След няколко дни го изпратихме на гробищата. Беше студен декемврийски ден. Погребението му е описано много добре от Борис Делчев в една от неговите мемоарни книги.

Отиде си от строя на живите една от драматичните фигури на нашата ли-тературна критика. Фигура, изпълнена с мъчителни противоречия, с разбиране и неразбиране на новото в нашата литература, с неразбиране на новите социал-ни и политически процеси. Владимир Василев се отнасяше с леко пренебреже-ние към литературната история като наука, но и той стана вече глава от нея. Ако при д-р Кръстев имаме естетическо доктринерство, при Боян Пенев ня-кои предвzeti становища към някои големи фигури на миналото, неизживе-ни рецидиви на естетическата платформа на сп. „Мисъл“, то при Владимир Василев изпъква трагедията на естетизма, „трагедията на красотата“. Той беше по своето призвание критик-златар, можеше твърде точно да определя каратите на една литературна творба (и мнозина го търсеха за критически съ-вети), но нямаше голям поглед за „макроестетиката“, широк социален поглед, не предугади съдбовните удари на пролетариата на вратата на Историята. . .